

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՎԵԼԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՔԻԳ ԱՎԱԳՅԱՆԻ ԱՐՁԱԿՈՒՄ*

Սաթենիկ Եղիազարյան

Բանալի բառեր` հավելական կապակցություններ, համադասական շաղկապներ, գեղարվեստական գրականություն, միավորական և ներհակական հարաբերություններ, լրացուցիչ տեղեկություն, ընդհանրական միտք:

Հայ լեզվաբանության մեջ համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված երևույթներից են հավելական կապակցությունները, որոնք հանդես են եկել դեռևս հին ժամանակներից, օգտագործվել են ժողովրդական բանահյուսության մեջ և լայնորեն գործածվում են ժամանակակից հայերենի գործառական գրեթե բոլոր ոճերում: Վերջիններս օժտված են իմաստային, տրամաբանական, հուզաարտահայտչական և ոճական ամենատարբեր նրբերանգներ հաղորդելու հատկությամբ:

Ըստ հիմնական մտքին միանալու միջոցի՝ հավելական կապակցությունները լինում են շաղկապավոր և անշաղկապ: Առաջին դեպքում որպես միացման միջոց հանդես են գալիս համադասական և ստորադասական շաղկապները, ինչպես նաև զուտ հավելական շաղկապներն ու շաղկապական բառերը, որոնք նպաստում են հատկապես հավելական հարաբերություն արտահայտելուն (ևս, նաև, այլև, էլ և այլն): Իսկ անշաղկապ հավելական կապակցությունների միացումը կատարվում է շարահարությամբ, որի դեպքում «բարդ նախադասության առաջին մասում հաղորդվում է որևէ գործողություն, տեսողական, լսողական ընկալում, վիճակ կամ հատկանիշ, իսկ երկրորդ մասը բացահայտում, պարզաբանում, ցույց է տալիս առաջին մասում հաղորդվածի էությունը, ներքին բովանդակությունը, այսինքն՝ այն, թե ինչ է այդ ընկալման առարկան կամ նյութը»[1]:

Ա. Ավագյանի խոսքարվեստում զգալի թիվ են կազմում համադասական և հավելական շաղկապներով միացված հավելական կապակցությունները, որոնցում համադասական նախադասության երկրորդ մասը իմաստային և կառուցվածքային տեսակետից դառնում է հավելում նախորդին: Ըստ Գ. Գարեգինյանի՝ այս կապակցությունները իրենց ընդհանուր բովանդակությամբ հանդես են գալիս նախորդ համադասը որևէ նոր կողմով լրացնելու, այն որևէ տեսակետից ձգարտելու, մասամբ նաև եզրակակման կամ հետևության նշանակությամբ»[2]:

Քննենք դրանք առանձին-առանձին.

ա) Եվ շաղկապով կապակցվող հավելական հարաբերությունը սովորաբար լինում է երկանդամ, և հարակցվող միավորը երկրորդում է հիմնական նախադասությանը: Այդ դեպքում բարդ համադասական նախադասության առաջին բաղադրիչով հաղորդվում է հիմնական նյութը, իսկ երկրորդով՝ նրան հարակից կամ որևէ անդամին լրացնող, պարզաբանող մեկ այլ միտք: Եվ շաղկապից անմիջապես հետո դրվում է ցուցական դերանուն, որն ակնարկում է պարզաբանող առարկան կամ երևույթը: Նկատելի է, որ այդ առարկայի կամ երևույթի անունը չի կրկնվում երկրորդ մասում, և նրա փոխարեն դրվում է ցուցական դերանունը: Օրինակ՝ «-Լսեցե՞ք ինձ, հիմա զգացմունքների ժամանակ չէ, և դա գործին օգուտ էլ չի բերի» (ՇՀ, 36), «Զոհրեն միևնույն երազը

* Հոդվածն ընդունվել է 03.09.19:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, ք.գ.դ., դոցենտ Հ. Մեսրոպյանը: 19.09.19:

տեսել է երկու անգամ, և դա հենց մահվան նախազգացումն է, մահվան շրշումը» (ՇՀ, 247): Ըստ Ս. Աբրահամյանի՝ «Սա հարաբերության այն տեսակն է, որի դեպքում բարդ համադասական նախադասության երկրորդ մասն իմաստային ու կառուցվածքային տեսակետից հանդիսանում է մի հավելում նախորդ մասի համար: Այդ հավելումով սովորաբար նախադասության նախորդ մասի վերաբերյալ տրվում է մի լրացուցիչ բացատրություն կամ նրա կապակցությամբ արտահայտվում է մի կողմնակի միտք» [3]:

բ) Հեղինակի արձակում նկատելի թիվ են կազմում իսկ շաղկապով այն հավելական կապակցությունները, որոնց երկրորդ միավորով հաղորդվում է լրացուցիչ տեղեկություն առաջին մասում հաղորդվածի կամ այն առարկայի, անձի վերաբերյալ, որի մասին խոսվել է առաջին մասում: Օրինակ՝ «Նազելին ավելի շատ մարդկանց էր նայում, քան նկարներին, իսկ նկարները շատ էին, և ուժեղ լույսի տակ դրանք սովորականից ավելի խայտաբղետ էին երևում, ավելի ցայտուն» (ՆԴ, 25), «Գարեգինը ծխեց, կամացուկ ժպտաց ու նայեց աղջկան, իսկ այդ հայացքում Նազելին կարդաց իր պատասխանը» (ՆԴ, 123): Հաճախ երկրորդ բաղադրիչով տրվող լրացուցիչ տեղեկությունը հակադրական երանգավորում է ստանում առաջին բաղադրիչով հաղորդվածի նկատմամբ: Օրինակ՝ «Իջնում էի աստիճաններով, իսկ ընկերներս ուրախ աղմուկով բարձրանում էին» (ՀՏ, 23), «Համիդի տրամադրությունը փչացավ, իսկ Լավան ձիգ գործ դրեց ժպտալ» (ՇՀ, 140):

Երբեմն իսկ շաղկապով կապակցվող միավորը լինում է լրացուցիչ բացատրություն՝ որպես առաջին մասի բովանդակությունից բխող հետևություն: Օրինակ՝ «Այստեղ Մելոյանը կայծակնահար տեղից ցատկում է ու շնչակտուր տուն վազում, իսկ տանը բոլորն ահաբեկված քաղաքով մեկ նրան որոնելիս են եղել» (ՆԴ, 91), «Ինը տարվա բանտարկության ընթացքում նա առնվազն քսան անգամ հացադուլ է հայտարարել, իսկ ամենաստկալի հացադուլը երկու տարի առաջ էր՝ 1939 թվի սեպտեմբեր ամսին» (ՇՀ, 90):

գ) Ա. Ավագյանի արձակում բայց շաղկապով հավելական կապակցությունները բարդ համադասական նախադասություններում լինում են հիմնականում բաղադրիչների հակասման կամ սահմանափակման իմաստային հարաբերությամբ: Շատ հաճախ բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչներն այդ շաղկապով կապակցվում են այնպիսի հարաբերությամբ, որ նրանցից երկրորդի բովանդակությունը ոչ թե ծագում է առաջինի բովանդակությունից՝ որպես տրամաբանորեն նրանից բխող հետևությունը հակասող միտք, այլ հանդես է գալիս իբրև առաջինի բովանդակությունը այս կամ այն կողմից լրացնող, պարզաբանող, նրա հետ որևէ կերպ առնչվող, հարակից միտք: Օրինակ՝ «Ներքևում ավելի հուզված էր խշշում Հրազդանը, բայց նրա շուրջը անդորր էր թագավորում» (ՆԴ, 142), «Պարողների մեջ Լավան չգտավ ինքնատիպ կնոջը, բայց նրա սև, թավշյա ժակետը փռված մնում էր բազկաթուռի թիկնակին» (ՇՀ, 349):

Սակավ դեպքերում հանդիպում են բայց շաղկապով կապակցված և հակասման հարաբերություն արտահայտող այնպիսի նախադասություններ, որտեղ երկրորդ միավորի բովանդակությունը չի բխում առաջինից՝ որպես նրանից սպասվող հետևության հակառակ միտք, այլ այն մի լրացուցիչ, հարակից հաղորդում է առաջին մասում ասվածի վերաբերյալ: Օրինակ՝ «Խնամքով չպարել են դեմքը, բայց երևում են մերկ ոտքերի ու ձեռքերի խորշոմները» (ՇՀ, 113), «Փչում էր մոտեցող լուսաբացի թեթև քամին, բայց արևելքը դեռ մութ էր» (ՇՀ, 218) և այլն:

Նկատելի է, որ ինչպես իսկ շաղկապով, այնպես էլ բայց շաղկապով կապակցվող հավելական կապակցությունները լինում են երկբաղադրիչ, և հարակցվող միավորը դրվում է երկրորդ մասում: Բերված օրինակներից երևում է նաև, որ հավելական կապակցությունների երկրորդ բաղադրիչն առաջանում է խոսքի ընթացքում և իր արտահայտած իմաստով էլ նախորդի համար դառնում է լրացուցիչ հաղորդում, հանկարծա-

կի ծագած միտք, ասվածի ճշգրտում, բացատրություն: [4] Օրինակ՝ «Հարավում շուտ է հասնում լուսաբացը, բայց գիշերը կարծես անվերջանալի եղավ» (ՀՏ, 84), «Չորրորդ հարկից նրանք նայում էին ներքև, բայց բախում հանգրեղ էին լույսերը, և ոչինչ չէր երևում» (ԵՀ, 275):

դ) Բարդ համադասական նախադասության մեջ սակավ դեպքերում հավելական կապակցությունը կազմվում է բայց շաղկապին հոմանիշ սակայն շաղկապով: Օրինակ՝ «Պառավը խելքը կորցրեց, իրար անցավ, երերալով գնաց թռռանը ընդառաջ, սակայն Ասլանը չկար» (Պ, 1962, 132), «Նահանջի այդ ահավոր ճանապարհին Նաբին կորցրեց իր չորսամյա աղջկան, հայրը վիրավորվեց, մայրը կաթվածահար եղավ, սակայն այդ արհավիրքում նա կոփվեց» (Պ, 1962, 136):

ե) Ա. Ավագյանի արձակում հավելական կապակցությունն արտահայտվում է էլ միավորիչ շաղկապով, որի դեպքում երկրորդ բաղադրիչով լրացուցիչ միտք է հաղորդվում առաջին մասում հաղորդվածի վերաբերյալ՝ սաստկական, հավելական նշանակությամբ: Օրինակ՝ «Աննան պատմեց մոր մասին, նա էլ էր մի ժամանակ տառապել երիկամներից» (ՆԴ, 175), «Երեկոյան կերուխումի սեղանը շատ էր առատ. բաժակներն էլ էին ուրախ երգի պես զրնգում» (ՀՏ, 24): Այս շաղկապի կրկնությամբ ստացվում է տարբեր կապակցությունների մի հաջորդական շղթա, որը կարող է լինել ինչպես ամբողջական միտք, այնպես էլ որևէ նկարագրություն, պատկեր: [5] Օրինակ՝ «Այստեղ տեսարանը ինչ-որ ծանոթ թվաց. ծառերն էլ կարծես հարազատ էին այստեղ, կչկչան առվակն էլ, ծորալանջից դեպի ներքև կռացած սև ժայռաբեկորն էլ, բոլորը, բոլորը» (Պ, 1962, 132):

Միանալով տարբեր բառերի՝ էլ շաղկապը կարող է արտահայտել տարբեր իրողություններ: Երբեմն բաղադրվում է այն ցուցականի հետ, և ստացված այն էլ բաղադրական շաղկապը հավելական կապակցությանը հաղորդում է սաստկական երանգ: Օրինակ՝ «Երկուսիցս մեկը պետք է ավտոն վարի, այն էլ այս դժոխային ճանապարհով» (ՀՏ, 118), «Հավատացե՛ք ինձ, Գարեգին Թևանիչ, ես նույնիսկ չգիտեի, որ ձեր հայրը եղել է հեքիմ, այն էլ խարդախ» (ՆԴ, 62):

Նկատելի է նաև էլ շաղկապի գործածությունը մեկ թվականի հետ, որը հանդիպում է ինչպես ժողովրդախոսակցական, այնպես էլ գրական լեզվում: Օրինակ՝ «Լիմեցի Սեփորը եկավ: Մեկ էլ այդպես ամառային անձրևն է գալիս, մեկ էլ այդպես իրիկնամուտին վերադարձող սայլերի ծայրը» (ՀՏ, 133), «Կիսանիռի մեջ նա լսում էր հարևան սենյակից եկող դաշնամուրի ձնկճնկոցը. հարևանուհու աղջիկն էր նվագում՝ Սուսաննան, մեկ էլ հարևանուհու հողաթափերի քստքստոցը՝ միջանցքում» (Պ, 24, 1965) և այլն:

զ) Շաղկապներից բացի՝ հավելական կապակցությունների միացման միջոցի դեր կարող են կատարել նաև այլ խոսքի մասերը: Հեղինակի արձակում հավելական կապակցությունների հետ հաճախ են հանդիպում դա, այդպես ցուցական դերանունները, որոնց դեպքում կապակցվող բաղադրիչներից առաջինով ներկայացվում են անձ, առարկա կամ երևույթ, իսկ երկրորդով՝ նրան հարակից միտք, որը համեմատության մեջ է դրվում կամ բխում է առաջինից՝ որպես ընդհանրական դատողություն: Օրինակ՝ «Հետո սրտում մի անորոշ թախիծ զգաց, տխրեց. այդպես տխրում են երեխաները, երբ չվող կռունկների երան են տեսնում» (ՆԴ, 169):

Հավելական հարաբերությամբ կապակցվում են նաև առանձին, ինքնուրույն նախադասություններ: Սովորաբար այսպիսի դեպքերում հավելվող նախադասությունը դրվում է անմիջապես նախորդից հետո: Նկատելի թիվ են կազմում դա ցուցական դերանունով կազմված և հիմնական նախադասությունից անմիջապես հետո դրվող հավելական նախադասությունները, որոնք որևէ առարկայի, անձի նկարագրությունն են ցույց տալիս: Օրինակ՝ «Նրանց ամենից շատ դուր եկավ Պերձի մի արևելյան պեղաժի: Ղա նկարել էր անցած տարի՝ ծմռանը՝ Ռեյում» (Վ, 48), «Կեզգիշերից սկսում է ծյունել: Ղա առաջին ծյունն է» (Վ, 108):

Այսպիսով՝ կարելի է ասել, որ բարդ համադասական նախադասության մեջ երկրորդ նախադասությունը, որն սկսվում է որևէ համադասական կամ հավելական շաղկապով, դառնում է առաջինի համար որպես լրացուցիչ հավելում, իբրև կողմնակի հաղորդում նրա բովանդակության վերաբերյալ, մասամբ նաև եզրափակման կամ հետևության նշանակությամբ, որով հարստանում է առաջին նախադասության բովանդակությունը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Աբրահամյան Ս., Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1975:
2. Առաքելյան Վ., Հայերենի շարահյուսություն, հ. 2, Երևան, 1964:
3. Գարեգինյան Գ., Շաղկապները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963:
4. Սարգսյան Ն., Հավելական կապակցությունները ժամանակակից հայերենում, Լեզվի և ոճի հարցեր, հ. 6, Երևան, 1982:
5. Ավագյան Ա., «Վաղը», Երևան, 1951, 236 էջ:
6. Ավագյան Ա., «Շիկացած հող», Երևան, 1955, 468 էջ:
7. Ավագյան Ա., «Նազելի Դալարյան», Երևան, 1959, 268 էջ:
8. Ավագյան Ա., «Պատմվածքներ», Երևան, 1962, 200 էջ:
9. Ավագյան Ա., «Պատմվածքներ», Երևան, 1965, 188 էջ:
10. Ավագյան Ա., «Հարավային տենդ», Երևան, 1971, 180 էջ:
11. Ավագյան Ա., «Եղել է չի եղել», Երևան, 1973, 100 էջ:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Հավելական կապակցությունները Աբիգ Ավագյանի արձակում Սաթենիկ Եղիազարյան

Հոդվածում քննվում են 20-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ նորագույն գրականության շնորհալի արձակագիրներից մեկի՝ Աբիգ Ավագյանի խոսքարվեստում տեղ գտած հավելական կապակցությունները: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ վերջիներս արտահայտվում են ինչպես համադասական (միավորական, ներիա-կական), այնպես էլ հավելական շաղկապներով, որոնց առաջին բաղադրիչով նշվում է որևէ առարկայի, երևույթի, գործողության, անձի մասին, իսկ երկրորդ հարակցվող բաղադրիչով որևէ պարզաբանող, լրացուցիչ տեղեկություն է հաղորդվում:

РЕЗЮМЕ

Присоединительные конструкции в прозе Аби́га Ава́гяна Сатени́к Еги́азарян

Ключевые слова: добавочные сочетания, сочинительные союзы, художественная литература, соединительные и противительные отношения, дополнительные сведения, общая мысль.

В статье рассматриваются присоединительные конструкции, употребляемые в произведениях Аби́га Ава́гяна, одного из лучших прозаиков новейшей литературы второй половины XX века. Исследования показывают, что эти конструкции выражаются как сочинительными (соединительными, противительными) союзами, так и присоединительными конструкциями, первой частью которых отмечаются предметы, явления, действия, лицо, а их второй составляющей передается какая-либо уточняющая, дополнительная информация.

SUMMARY

**Additional Expressions in A. Avagyan's Prose
Satenik Yeghiazaryan**

Keywords: Additional connections, coordinating conjunctions, fiction, uniting and adversative relations, extra information, general idea.

Some additional expressions in the fiction of the most gifted writers of the second half of the 20th century new Armenian literature are discussed in the article.

The investigations demonstrate that the expressions are combined by both coordinating (unifying, joining) and additional conjunctions where the first component mentions about an object, a person, a phenomenon, an activity, and the second component provides a simplifying, additional information.